

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ І ВЛАДА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР: КОНСТРУКТИВНИЙ ДІАЛОГ І ВТРАЧЕНІ ПЕРСПЕКТИВИ

У статті йдеться про реалізацію політичних прав національних меншин України на представництво у вищих органах державної влади та їх участь у роботі Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України в 1991–1993 рр.

Ключові слова: Комітет у справах національностей, національно-культурні товариства, громадсько-політична діяльність, Рада національних товариств, Рада національностей Народного Руху України. Національний рух кримських татар, «Відергебурт».

Постановка проблеми. Суспільно-політичні, світоглядні міжнародно-правові виклики ХХІ ст. на теренах України актуалізують етнонаціональну проблематику, спонукають дослідників звернутися до історичного досвіду минулого, розкриття сутнісних характеристик взаємодії національних меншин і влади на переломному етапі вітчизняної історії – на початку 1990-х років. Відомо, що вже на початок 1991 р. в УРСР діяло 87 національно-культурних товариств [1], які прагнули долучитися до процесу державного управління. У зв'язку з цим Постановою Кабінету Міністрів України від 9 липня 1991 р. «Про утворення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР» [2] було створено реальний механізм для втілення в життя державної етнонаціональної політики, активними учасниками якої ставали і національні меншини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання громадсько-політичної діяльності національних меншин неодноразово привертало увагу відомих вітчизняних учених. Чільне місце названа проблематика посіла у працях Н. Гавради [3], В. Котигоренка [1], Н. Барановської [4], Л. Лойко [5] та ін. Водночас автори наукових розробок більш ретельно досліджують діяльність державних установ у сфері етнонаціональної політики, не роблячи особливого наголосу на етнічному чиннику.

Мета публікації полягає в тому, щоб проаналізувати найважливіші складники реалізації політичних прав національних меншин, зокрема, на представництво в органах державної влади та їх участь у роботі Комітету в справах національностей. Йдеться насамперед про розробку теоретичних та виконання практичних заходів по задоволенню потреб національних меншин України.

Виклад основного матеріалу. Одним із найважливіших завдань Комітету у справах національностей на початковому етапі було сприяння проведенню кадрової політики, спрямованої на забезпечення представництва громадян України різних національностей в органах державного і господарського управління [6, 1]. Окрім того, Комітет мав розробляти проекти нормативних актів стосовно міжнаціональних відносин [7, 3].

У зв'язку з цим представники найвпливовіших організацій національних меншин (кримських татар, євреїв, німців тощо) розгорнули активну політичну боротьбу за своє представництво в органах державної влади різних рівнів. До такої боротьби їх спонукав і той факт, що для погодження різноманітних інтересів національних меншин при Комітеті мав створюватися дорадчий орган – Рада з національних питань [7, 5].

Перспектива політичного представництва призвела до появи в національно-культурних товариствах на момент утворення Комітету низки протиріч. Їх причиною стало прийняття Постанови Ради Міністрів УРСР від 2 серпня 1990 р. «Про реєстрацію Статуту Ради національних товариств Української РСР». Авторами Статуту було проголошено, що засновниками Ради є національні товариства УРСР, причому конкретного переліку цих товариств зазначено не було. У такий спосіб частина національно-культурних товариств, яка увійшла до Ради, отримала виключне право на статус «єдиного органу громадськості на території УРСР», право на реєстрацію і створення нових товариств. Водночас товариства від початку свого заснування потрапляли у пряму залежність від Ради. Окрім того, до Ради увійшли переважно ті товариства, які орієнтувалися на ЦК КПУ [8, 100–101].

Так, у доповідній записці до ЦК КПУ, підготовленій 19 квітня 1991 р. В. Острогинським та О. Смолянниковим, йшлося про підтримку національно-культурних товариств, підконтрольних КПУ. За наслідками доповідної записки Перший секретар ЦК КПУ С. Гуренко, 21 квітня 1991 р. дав доручення членам ЦК здійснити низку практичних контрольних заходів щодо відбору лояльних до партії національно-культурних товариств [8, 100–101] великого різноманіття національно-культурного соціуму [9, 96], фактично підтвердивши вузьке представництво.

Партійна політика викликала обурення серед представників національних меншин Ради Національностей Народного Руху України (РН НРУ), які були в опозиції до Ради національних товариств України, а також прагнули мати своє представництво в органах державної влади [8, 100–101]. З цієї метою Рада Національностей НРУ провела 13 вересня 1991 р. конференцію «Національні товариства України: проблеми відродження і сучасність», на яку було запрошено й Голову комісії з національних питань при Кабінеті Міністрів України Ю. Олененка [9, 96]. Про активні наміри Ради Національностей НРУ увійти до складу центральних державних органів влади свідчать висновки згаданої конференції, де зазначалося, що затягується справа з представництвом національних груп в органах влади. Ставилося за мету увійти до Верховної Ради України (ВРУ) з пропозицією про створення в радах всіх рівнів структур у справах, що стосуються інтересів усіх національних груп [10, 98–99]. Цей факт лише посилював суперництво представників Ради національних товариств України та Ради національностей НРУ за представництво у діяльності органів вищої влади.

Водночас слід зазначити, що на початковому етапі активізації громадсько-політичної діяльності організацій національних меншин (початок 1990-х рр.) переважна увага приділялася невирішеним нагальним питанням, насамперед соціально-економічного, правового, матеріального, культурного та духовного розвитку національних меншин. Саме з приводу розв'язання цих питань національні меншини шукали правові механізми взаємодії з Кабінетом Міністрів України (КМУ), Комітетом у справах національностей при КМУ та іншими органами виконавчої влади, маючи у їх складі своїх представників.

Про активну взаємодію національних меншин з органами державної влади свідчить і той факт, що вже з серпня 1991 р. Республіканське товариство греків поставило перед Радою Міністрів УРСР низку вимог з метою організації та функціонування навчальних закладів, фестивалів культури та мистецтв, національного театру, поліграфічної бази, надання грекам, які самостійно повертаються до Криму, фінансової та матеріальної допомоги, а також виділення їм земельних ділянок для індивідуального будівництва житла тощо. У зв'язку з цим Міністерство освіти та, зокрема Донецький облвиконком, сприяли відкриттю 19 факультативних груп по вивченню новогрецької мови при загальноосвітніх школах у новому навчальному році [11, 3]. Окрім того, на Раді Міністрів Кримської АРСР разом з відповідними міністерствами і відомствами республіки покладалося завдання розробити і внести до КМУ конкретну програму з вирішення питання індивідуального будівництва житла та виділення земельних ділянок сім'ям греків, що самостійно повертаються до Криму [11, 4]. Відзначимо, що відсутність такої програми з питань організованого повернення греків до Криму посилювало національну й соціальну напругу в Україні.

Активізували свої громадсько-політичні вимоги і представники єврейських національно-культурних товариств. Зокрема, Республіканським товариством єврейської культури (І. Левітас) було запропоновано увічнення пам'яті жертв нацизму серед єврейського громадянського населення під час Великої Вітчизняної війни на рівні вищих виконавчих органів влади [12, 67]. Основна мета цих вимог полягала у визнанні на державному рівні геноциду єврейського народу. У відповідь Комісія з питань культури та духовного відродження ВРУ і Комітет у справах національностей запропонували здійснити такі заходи стосовно всього мирного населення України, яке було знищене нацистами, незалежно від національності. Товариству єврейської культури було запропоновано разом з іншими організаціями розробити та внести на розгляд КМУ узгоджені заходи щодо вшануванню жертв нацизму [12, 67].

У вирі громадсько-політичної активності заявили про себе і представники Українського республіканського товариства радянських німців «Відродження» («Відергебурт»). Серед основних вимог німецької національної меншини в Україні було поширення положення Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» на всіх німців та членів їхніх родин, примусово виселених з України; прийняття господарсько-політичного рішення з питань організованого повернення німців в Україну [13, 27]; створення при КМУ комітету по організації повернення німців, надання дотацій, працевлаштування й облаштування осіб німецької національності в Україні [13, 28]. Окрім того, представниками товариства було розроблено низку пропозицій стосовно соціально-економічного розвитку півдня України та подано їх на розгляд до Комітету у справах національностей та відповідних міністерств [14, 65; 5, 8–9]. Водночас представники «Відергебурту», в особі голови товариства Н. Айріха, з одного боку, і Миколаївською та Одеською обласними радами [16, 225–226; 17, 221], Херсонською та Запорізькою державними обласними адміністраціями з іншого, підписали відповідні протоколи про сприяння розвитку економічного потенціалу областей, вирішення питання працевлаштування та облаштування місць компактного проживання німців [18, 227–228; 19, 229–231].

Представники німецької національної меншини активно залучали до вирішення своїх проблем офіційних представників німецького уряду, які вели переговори на рівні вищих органів державної влади України [20, 76–77]. З метою залучення до переговорного процесу німецької національної меншини Указом Президента України від 23 січня 1992 р. № 51 при Комітеті у справах національностей було утворено Українсько-німецький фонд [21, 233]. До правління Фонду увійшли керівники обласних осередків німецьких товариств В. Приходченко (Донецька обл.), Ю. Коваленко, В. Кислер (Дніпропетровська обл.), Є. Карташов, Г. Гроут (Запорізька обл.), Є. Неклюдов, С. Зандер (Республіка Крим), Ю. Попович, Е. Фукс (Миколаївська обл.), І. Серов, Й. Шнайдер (Одеська обл.), В. Чабаненко, В. Бонн (Херсонська обл.) [22, 89], Б. Плихун, В. Гофман (Черкаська обл.) [22, 90]. Також Фонд мав виконувати роль дорадчого представницького органу від німецької меншини при Комітеті у справах національностей, маючи при цьому широкі права на самоуправління, насамперед фінансами.

Активізується в даний період і громадсько-політична діяльність кримських татар. Так, з лютого по серпень 1991 р. до вищих органів влади було передано звернення Національного руху кримських татар (НРКТ), в якому містилися конкретні пропозиції стосовно представництва кримських татар у депутатському корпусі Верховної Ради СРСР, УРСР і Кримської АРСР. Така їх позиція підсилювалася тим, що керівництво Верховної Ради Кримської АРСР на чолі з Н. Багровим неодноразово наполягало на тому, що «несвідомі» татари не надають конкретних національно-культурних пропозицій, відмовляються від участі в роботі ВР Кримської АРСР [23, 68].

Водночас про активну громадсько-політичну позицію кримських татар свідчить Регіональна зустріч НРКТ (с. Грушівка, Судакський р-н, 7 вересня 1991 р., 25 учасників), яка прийняла рішення не визнавати прийняту ВР Кримської АРСР так звану Декларацію про державний суверенітет Криму і виступила за її відміну [23, 68–69].

У листі члена конституційної комісії Верховної Ради Кримської АРСР Ю. Османова від 20 листопада 1991 р. знову піднімалось питання про формування депутатського корпусу та представництва кримських татар у республіканських і місцевих органах влади [24, 54–55]. Особлива увага приділялася саме реформуванню діючого в Криму «Комітету з питань депортованих народів» [25, 56–57] у «Комітет – консорціум Крим». Пропонувалося, що у складі Комітету мала бути ініціативна група представників кримськотатарського народу для співробітництва з Держкомітетом, яка б складалася з найбільш кваліфікованих кадрів кримськотатарського народу [26, 62].

Не зважаючи на прагнення НРКТ брати активну участь у політичному житті країни, питання створення депутатського корпусу фактично не принесло тоді практичних результатів [24, 54–55]. Водночас, проаналізувавши пропозиції Ю. Османова, Комітет з питань національностей дійшов висновку, що для формування депутатського корпусу кримських

татар у республіканських, і місцевих органах влади, слід вдосконалити існуючий механізм виборів, який би при певних змінах і доповненнях, міг повніше врахувати розстановку політичних сил, демографічну ситуацію, появу нових лідерів тощо [25, 56]. Таким чином, кримські татари не змогли на той час забезпечити собі повноцінного політичного представництва. Перешкодою на цьому шляху була відсутність Закону України про громадянство. Саме тому представники національних меншин, які поверталися на терени свого історичного проживання, не маючи громадянства, позбавлялися права брати активну участь у політичному житті країни.

Водночас національні меншини активно долучалися до роботи Комітету в справах національностей. Зокрема, за дорученням Голови ВР Л. Кравчука (від 19 вересня 1991 р.) Комітет спільно з національно-культурними товариствами підготував проект постанови КМУ про створення Центру національних культур України у м. Києві [27, 48–49]. Центр мав здійснювати розробку спеціальних програм творчої діяльності, матеріальної та організаційної підтримки заходів, які покликані сприяти розвитку культур і традицій всіх національних груп, які мешкали на території України та за її межами [27, 49]. Варто зауважити, що Центр став пріоритетним для громадсько-політичної діяльності більшості організацій національних меншин, оскільки загальне керівництво Центром мали здійснювати колеґія Комітету у справах національностей при КМУ спільно з національно-культурними товариствами [27, 49].

Окрім того, 13 лютого 1992 р. при Комітеті у справах національностей було створено Державний дослідницький та культурологічний центр національних культур [28, 1а]. Він мав розробляти програми, спрямовані на задоволення соціально-економічних, духовних, культурних, мовних [29, 2] потреб національних меншин, а також здійснювати підтримку дослідницьких, науково-методичних, творчих, матеріальних та організаційних заходів, покликаних сприяти розвитку національних громад України [29, 3]. Тому з метою ефективного функціонування Центру було створено науково-дослідну робочу групу у складі І. Ляшенка, В. Наулка, С. Грица, О. Семашка, Б. Чирка, основним завданням якої було визначено розробку проекту Концепції розвитку культур національних меншин України [30, 6]. В обговоренні проекту концепції брали активну участь і представники національних меншин.

Активна співпраця національних меншин і Комітету у справах національностей спостерігалася і в законотворчій діяльності. Так, на середину 1991 р. було підготовлено спільний проект Закону України «Про національні меншини в Україні», який значно розширював політичні права національних меншин [31, 57]. Зокрема, у статті 5 вказувалося, що «у Верховній Раді України, у разі необхідності – в місцевих Радах народних депутатів, діють постійні комісії з питань міжнаціональних відносин. А місцевих органах державної виконавчої влади можуть створюватися відповідні структурні підрозділи. Крім того, при місцевих Радах народних депутатів могли утворюватися і функціонувати на громадських засадах дорадчі органи з представників національних меншин». Водночас, центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин мало стати Міністерство у справах національностей України при, якому мала функціонувати, як дорадчий орган Рада представників громадських об'єднань національних меншин України [32, 263].

У статті 9 зазначалося, що громадяни України, які належать до національних меншин, мають право обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, установах і організаціях [32, 264]. Прийняття цього Закону та прописаних у ньому норм значно активізувало громадсько-політичну діяльність національних меншин.

Висновки. Отже, утворення Комітету у справах національностей при КМУ значно активізувало громадсько-політичну діяльність національних меншин України, зокрема, з вирішення питань національного, соціально-економічного, фінансового, матеріального та духовного розвитку національних спільнот. Питання ж участі національних меншин у роботі органів державної влади на початковому етапі не були чітко сформованими і наштовхувалися на низку проблем, які загострювалися напередодні і початковому етапі краху тоталітарної радянської системи СРСР: *по-перше*, Україна не мала власної нормативно-правової бази щодо

задоволення всебічних потреб національних меншин, зокрема, Закону про громадянство; потребував удосконалення закон про вибори; *по-друге*, у досліджуваній період на політичне представництво найактивніше претендували кримські татари та німці, які поверталися з місць депортацій і прагнули задовольнити весь комплекс матеріально-побутових, політичних, національно-культурних потреб; *по-третє*, розгорнулося суперництво за політичне представництво національних товариств у ешелонах вищої державної влади, зокрема, між Радою національних товариств, яка була більш провладною й комуністичною та Радою національностей Народного Руху України, яка фактично була в опозиції; *по-четверте*, надання широких владно-політичних прав більшості національних меншин несло в конкретній історичній ситуації певну загрозу територіальній цілісності України. Не всі представники національних меншин були прихильниками незалежної України, нерідко спостерігалися прояви сепаратизму серед угорців, та русин Закарпаття, румунської меншини у Чернівецькій області, російської меншини на Сході та Півдні України, зокрема, організацій донських козаків. Окрім того, складна ситуація була в Криму, де панували проросійські настрої.

Хоча державна політика у сфері міжнаціональних відносин України в цілому була виваженою, держава не відшукала ефективного механізму взаємодії з деякими російськими національно-культурними товариствами, які стояли на засадах сепаратизму, заперечували свою приналежність до національних меншин в Україні, прагнули вивести російську мову на державний рівень, що з роками лише посилювало ці руйнівні для Української держави тенденції.

Саме тому дана проблематика потребує подальшого більш глибокого дослідження під кутом зору з'ясування сутнісних аспектів сучасної кризи на Сході України і в Криму з урахуванням прорахунків держави і правлячих еліт в етнополітичній площині.

Список використаної літератури:

1. Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні / В. Котигоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=34&c=600> (11.11.2014).
2. Кабінет Міністрів Української РСР. Постанова. Про утворення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP91_079.html (29.09.2014).
3. Гаврада Н. Інституційна складова реалізації державної етнополітики: центральний та регіональний виміри [Електронний ресурс] / Н. Гаврада. – Режим доступу: <http://buktolerance.com.ua/?p=2187> (11.11.2014).
4. Барановська Н. В. Національно-культурні товариства у життєвому просторі держави / Н. В. Барановська. // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 рр.) : зб. наук. статей. – К. : 2012. – С. 56–82.
5. Лойко Л. Державна етнополітика і політична суб'єктивація національних меншин України [Електронний ресурс] / Л. Лойко. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/11791/1/51_18Ukr_nac_ideya.pdf (22.11.2014).
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 5252, оп. 1 Справ постійного зберігання за 1991–2000 рр. Передмова. арк. 1–8.
7. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 2–6.
8. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк.100–101.
9. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 96.
10. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 98–99.
11. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.2, арк. 3–4.
12. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.2, арк. 67.
13. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 27–28.
14. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.2, арк. 65.
15. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 8–9.
16. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 225–226.
17. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 221.
18. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 227–228.
19. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 229–231.

20. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 76–77.
21. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 233–234.
22. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 89–90.
23. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 68–69.
24. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 54–55.
25. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 56–57.
26. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 61–69.
27. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.2, арк. 48–50.
28. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.5, арк. 1а.
29. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.5, арк. 2–4.
30. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.5, арк. 6.
31. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.2, арк. 57.
32. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.8, арк. 262–265.

Одержано редакцією 01. 09. 2014

Прийнято до публікації 20. 11. 2014

Аннотация. Коцур Л. М. Особенности сотрудничества организаций национальных меньшинств Украины с Комитетом по делам национальностей (1991–1993 гг.). В статье речи идет о реализации политических прав национальных меньшинств Украины на представительство в высших органах государственной власти и их участие в работе Комитета по делам национальностей при Кабинете Министров Украины в 1991–1993 годах.

Ключевые слова: Комитет по делам национальностей, национально-культурные общества, общественно-политическая деятельность, Совет национальных обществ, Совет национальностей Народного Руха Украины. Национальное движение крымских татар, «Видергебурт».

Summary. Kotsur L. M. National Minorities and the state power of Ukraine in the early 1990s: the beginning of a constructive dialogue and lost prospects. One of them ostimportant state's assignments was the assistance of pursuing personnel policy which was directed on representation guarantee of Ukrainian citizens of different ethnic origin in state and facilities administration bodies. Hence, representatives of the most affluent national minorities' organizations (Crimean Tatars, Germans, Jewish, Greeks etc.) launched active political struggle for their representation in state authority bodies of all levels. Most sensible this struggle was between National Communities Board of Ukraine which took authority's side and Nationalities Board of National Movement of Ukraine which was in opposition. Due to the fact that National Communities Board had an active co-operation with state and political figures which came to power, its representatives had more chances to get in higher bodies of authority. Representatives of Board of National Movement didn't have such opportunity insomuch as National Movement of Ukraine Party hadn't totally won the elections. At the same time, majority of national and cultural communities which entered into relations with bodies of state authority longed to solve immediate matters concerning socio-economical, juridical, material, cultural and mental security of their rights. National and cultural communities and separate representatives of national minorities made a great contribution to the activity of Nationalities Committee with the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding developing of theoretical and accomplishing practical measures of satisfying needs of national minorities of Ukraine and in legislation sphere. Also it's clarified pros and cons of state ethnic policy in the field of ensuring political rights of national minorities of Ukraine.

Key words: Nationalities Committee, Cabinet of Ministers of Ukraine, national and cultural communities, social and political activity, National Communities Board, Nationalities Board of National Movement of Ukraine. National Movement of Crimean Tatars, «Wiedergeburt».